

This item is the archived peer-reviewed author-version of:

Wat licht in de duisternis: de zestiende- en zeventiende-eeuwse bezitters van handschrift Kopenhagen, Kongelige Bibliotek, Thott 70 fol.

Reference:

Ermens Daniël.- Wat licht in de duisternis: de zestiende- en zeventiende-eeuwse bezitters van handschrift Kopenhagen, Kongelige Bibliotek, Thott 70 fol. Ons geestelijk erf : driemaandelijks tijdschrift voor de geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden / Ruusbroec-Genootschap [Antwerpen]- ISSN 0774-2827 - 91(2021), p. 248-260

To cite this reference: <https://hdl.handle.net/10067/1780130151162165141>

DANIËL ERMENS

Wat licht in de duisternis

De zestiende- en zeventiende-eeuwse bezitters van handschrift Kopenhagen,
Kongelige Bibliotek, Thott 70 fol.

Handschrift Thott 70 fol. in de Kongelige Bibliotek in Kopenhagen (ca. 1400) bevat de prekenbundel *Een nuttelijc boec den kerstenen menschen*, die waarschijnlijk kort voor 1400 werd geschreven.¹ Deze bijdrage wil voor het eerst de aandacht vestigen op de zestiende- en zeventiende-eeuwse bezitters van deze codex, die op meerdere plaatsen in het handschrift sporen hebben achtergelaten.

De prekenbundel *Een nuttelijc boec den kerstenen menschen* was in de vijftiende eeuw een populaire tekst. Naast het Kopenhaagse handschrift zijn nog veertien handschriften overgeleverd waar de cyclus geheel in voorkomt, vier met alleen het winter- of zomerstuk en negen waarin een of enkele preken apart voorkomen. Daarnaast zijn van drie andere handschriften slechts fragmenten bewaard gebleven en is een handschrift verloren gegaan tijdens de Tweede Wereldoorlog. Ten slotte is de bundel drie keer op de drukpers gelegd, in 1482, 1489 en 1501.²

De preken in de bundel bieden geen weergave van op de kansel uitgesproken preken, maar kunnen omschreven worden als schrijftafelpreken: de auteur heeft een catechetisch werk geschreven waarin de informatie wordt gedeeld door middel van teksten die de kenmerken hebben van een preek die op een zondag of een feestdag wordt gehouden. De preken uit deze bundel zijn perikopenpreken, preken die een (meestal puntsgewijze) toelichting geven bij het thema uit het Nieuwe Testament, dat op de bewuste zon- of feestdag moet worden gelezen.³

Het boekblok van dit kloeke perkamenten Kopenhaagse handschrift telt 192 folia (f. 2-193) van 335 × 264 mm, beschreven door één kopiïst in twee kolommen van 42 regels in een verzorgde littera textualis. Codicologisch beschouwd bestaat het handschrift uit twee blokken.⁴ Het eerste blok bevat het winterstuk (f. 2-99), het tweede blok het zomerstuk (f. 100-193). Elke preek is voorzien van een met goud en blauw ingekleurde duplexinitialiaal en paars en rood penwerk. Het *Onzevader* (f. 2ra), de eerste preek van de advent (f. 6rb) en de eerste preek na Pasen (f. 100ra) beginnen met een bewoonde initialiaal. Achtereenvolgens tonen ze een zegenende Christus met een rijksappel in zijn hand, een apostel met een witte baard en een zwaard (Paulus?), en de herrezen Jezus die zijn wonden aan Maria

¹ De preken-cyclus heeft de titel *Een nuttelijc boec den kerstenen menschen* gekregen, naar het opschrift dat in drie handschriften voorkomt. Naast het Kopenhaagse handschrift (*Repertorium*, v, 516-520), bevatten ook hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 529 (*Repertorium*, I, 98-103 en IV, 428-429) en hs. Londen, British Library, Harley 5074 (*Repertorium*, VI, 84-87) dit opschrift. Een kritische editie van de preken is in voorbereiding.

² Voor een overzicht van alle tekstgetuigen, zie: Ermens 2010, 282-283. Een van de fragmenten is pas in 2013 aan het licht gekomen: hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, IV 398,8 (zie: Deschamps & Mulder 1998-2013, dl. 15, 68).

³ Voor een voorbeeld van een preek uit *Een nuttelijc boec den kerstenen menschen* en meer informatie over de vorm van de preken, zie: Mertens 2009, 44-53.

⁴ Voor de term 'blok', zie Gumbert 2004, 14. De collatieformule van de codex is: 12 IV (97) + I (99) | + 11 IV (187) + III (193) [+ I (194^dekblad)]. Voorafgaand aan het boekblok vinden we nog [perkamenten dekblad^kim + en schutblad]. Het is niet duidelijk of de kim een restant is van het verwijderde eerste blad van de codex (f. 1). In 1961 was dit blad al verdwenen. Op de microfilm die toen gemaakt is, is alleen de kim zichtbaar tussen het dekblad en f. 2. Het papieren schutblad is pas in 1966 toegevoegd toen het handschrift werd gerestaureerd (Erik Petersen: e-mail 24 juni 2010).

Magdalena toont.⁵ Op basis van deze verluchtingen uit een (vermoedelijk) Utrechts atelier kan de codex kort na 1400 gedateerd worden.⁶

De auteur van *Een nuttelijc boec den kerstenen menschen* is onbekend. In 1989 heeft Geert Warnar een lans gebroken voor Willem, de biechtvader van Margareta van Kleef (1375-1411), de tweede vrouw van graaf Albrecht van Holland (1336-1404).⁷ Willem was de voorganger van Dirc van Delft (ca. 1365-1404), die voor de Hollandse graaf de *Tafel van den kersten gehelove* schreef. Volgens Warnar zou het handschrift uit Kopenhagen, waarvan Willem de inhoud zelf had gecreëerd, zelfs het exemplaar van de gravin geweest kunnen zijn.

Warnar wijst eerst naar de verluchtingen uit twee vroege handschriften van *Een nuttelijc boec*, het Kopenhaagse handschrift en handschrift Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 135 F 7. Beide zijn toe te schrijven aan het hierboven vermelde Utrechtse atelier. Hun ontstaanscontext moet dus nauw verwant zijn geweest. Warnar legt vervolgens de link tussen de handschriften via twee posten in het rekeningenboek van Haagse hof uit 1396. In een rekening van 3 augustus wordt een bedrag betaald aan ‘broeder Willem’ voor het ‘schrijven’ van een boek voor Elisabeth van Kruiningen. Zij kan in verband worden gebracht met de personen vernoemd in de bezittersnotitie in het Haagse handschrift en heeft het handschrift mogelijk aan hen nagelaten na haar overlijden. In de rekeningpost van 1 januari 1396 komt eenzelfde formulering voor als in de post van 3 augustus: ‘mijn vrouwe’ beveelt dezelfde ‘broeder Willem’ een boek voor haar te maken. De hier bedoelde ‘vrouwe’ is Margaretha van Kleef en Warnar oppert de hypothese dat het bedoelde boek het Kopenhaagse handschrift is en dat Willem dus de auteur is van *Een nuttelijc boec den kerstenen menschen*.⁸

Hoewel het fraai versierde handschrift zeker niet zou misstaan in de collectie van het Haagse gravenpaar, is het volgens mij te voorbarig te concluderen dat het Kopenhaagse handschrift en de tekst van *Een nuttelijc boec* door Willem de Biechtvader voor de gravin zijn vervaardigd. Willem was waarschijnlijk capabel genoeg om deze tekst te creëren, maar op basis van de beschikbare informatie in de rekeningposten is het onzeker dat de bedoelde ‘boeken’ het Haagse en Kopenhaagse handschrift zijn en dus onwaarschijnlijk dat het om het creëren van de prekenbundel gaat.⁹ Immers, als het al onzeker is om welke handschriften het gaat, dan kunnen we de inhoud ervan niet kennen. Daarnaast houdt Warnar in zijn interpretatie van de rekeningposten te weinig rekening met het onderscheid tussen het (laten) vervaardigen van een handschrift en het creëren van een tekst.¹⁰

Hoewel de oorsprong en de eerste bezitters van het handschrift voorlopig nog in nevelen blijven gehuld, krijgen we vanaf het begin van de zestiende eeuw wel zicht op de eigenaars. Op f. 193v in de codex is namelijk een uitgebreid overzicht met genealogische gegevens opgenomen (afb. 1). Dit overzicht biedt ons een interessante inkijk in het leven van een familie in de zestiende en vroege zeventiende eeuw. Het toont ons de hoogte- en dieptepunten die deze mensen meemaakten: de huwelijken, de geboortes en de (te vroege) overlijdens. Op basis van dit overzicht kan een stamboom worden opgesteld (fig. 1).

⁵ Twee andere handschriften met *Een nuttelijc boec den kerstenen menschen* bevatten eveneens verluchtingen: hs. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 135 F 7 (*Repertorium*, II, 1200-1204 en v, 67-68) bevat bewoonde initialen op dezelfde plaatsen in het handschrift (de initiaal bij de Paaspreek is verloren gegaan) en hs. Berlijn, Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz, Ms. Germ. fol. 1612 bevat een grisaille bij elke preek.

⁶ Proske-van Heerdt 1991, 248 dateert het handschrift ca. 1405. De miniaturen zijn geschilderd in de ‘Dirc van Delft-stijl’. Dorine Proske-van Heerdt geeft hiervan meer voorbeelden.

⁷ Warnar 1988-1989. Maria Sherwood-Smith volgt in haar publicaties over *Een nuttelijc boec* Warnars hypothese dat de preken voor de Hollandse gravin geschreven zijn (zie Sherwood-Smith 2003 en vooral Sherwood-Smith 2009).

⁸ Warnar 1988-1989, 300-302 (en voetnoot 36 op pagina 304).

⁹ Voor biografische informatie over Willem de Biechtvader, zie Warnar 1988-1989, 300-302, Van Anrooij 1995 en Jacobs 2013.

¹⁰ Ermens 2010, 269-273. Verkennend variantenonderzoek ten behoeve van de kritische editie heeft aangetoond dat het Kopenhaagse handschrift en het Haagse handschrift zich in verschillende takken binnen het stemma bevinden en dat geen van beide de oerversie van *Een nuttelijc boec* bevat.

Hand	Jaar	Tekst ¹¹
Dirk I	1514	Den achtienste mert ben ick Dirck Duijsters vertrocken van Mاستريجت na Antwerpen
	1515	Den 3 februwarij hebbe ick sien hulden hertoch Karel binnen Antwerpen
	1531	Den 2 maij ben ick getrout met Maria van Eijck tot Antwerpen
	1532	Den 7 mert is geboren Ida Duijsters, mijn eersten kint
	1534	Den 16 mert is gebooren Elesabet Duijsters
	1535	Den 5 maij is gebooren mijn eersten soon, Dirck Duijsters
	1536	Den 16 september is tot Breda gebooren Nieucolaes Duijsters, als wij daer vijf weken en drie dagen gewondt hadde
	1539	Den 5 april is gestorven Ida Duijsters tot Breda
?	1546	Den 16 mert is over leden Diric Duijsters in sin leven geweest seresien tot Breda
	1547	Den 5 april is over leden Maria van Eijck sijn huijsvrouw out sijnde 35 jaren en drie dagen
	1548	Is Dirick Duijsters vertrocken ende hij is noyt meer veernomen
	1553	Den 5 april is getrout Elesabet Duijsters met Ariaen Beens
Nicolaas I	1558	Den 4 maij ben ick, Nieucolaes Duijsters, getrout tot Antwerpen met Maria van Sint Truijen
	1559	Den 5 april is gebooren tot Antwerpen Pieter Distens, mijn eersten kint
?	1560	Den 16 januaenarij is over leeden Miclaes Duijster in sijn leven geweest sersijn tot Breda
	1569	Den 18 augustii is tot Antwerpen overleden Marya van Sint Tryen sijn huijsvrouw
Pieter I	1579	Den 16 junij ben ick, Pieter Duijster getrout met Helena Coopmans van Syntrui
	1580	Den 17 mej is geboren Maria Duijster, mijn eersten kindt
	1582	Den 15 julij is geboren Niclaes Duijsters mijn eersten soon
	1584	Den 4 augustij is gebooren Dirck Duijster, mijn derden kindt
?	1593	Den 14 november is overleeden Pieter Duijster was in sijn leeven sersijn tot Breda
	1595	Den 5 maert is overleeden Helena Coopmans sijn huijsvrouw
	1602	Den 1 augustij is overleeden Niclaes Duijsters, was een crijsman ten dijnste vande staeten van Hollant
	1608	Den 6e september is getrout Maria Duijsters met Hans van Roij kertiermeester van Zandewijck
	1615	Den 16 maert is voor godt getrout Dirck Duijsters met Helena Verduijn van Loon op Sant
Dirk III	1616	Den 5 april is gebooren Pieter Duijsters, is mijn eersten soon
	1617	Den 4 april is gebooren Dirck Duijster, mijn 2 ^{de} soon
	1618	Den 6 april is gebooren Niclaes Duijsters
	1620	Is over leeden, den 2en september, Niclaes Duijsters
?	1624	Den 22 augustus is overleden Dierck Duijsters; was een krijsman ten dienste van de staten van Hollant ende was een rostuijser tot Breda
[nog twee geradeerde ingangen op volgende blad]		

¹¹ De tekst is diplomatisch getranscribeerd. Alleen het hoofdlettergebruik is aangepast aan de hedendaagse normen. Met dank aan Guido Marnef voor zijn hulp bij het ontcijferen van de moeilijk leesbare woorden.

**Fig. 1. Stamboom van de familie Duysters tussen ca. 1520 en 1625.
De gekende bezitters van Kopenhagen, Kongelige Bibliotek, Thott 70 fol. zijn onderlijnd.**

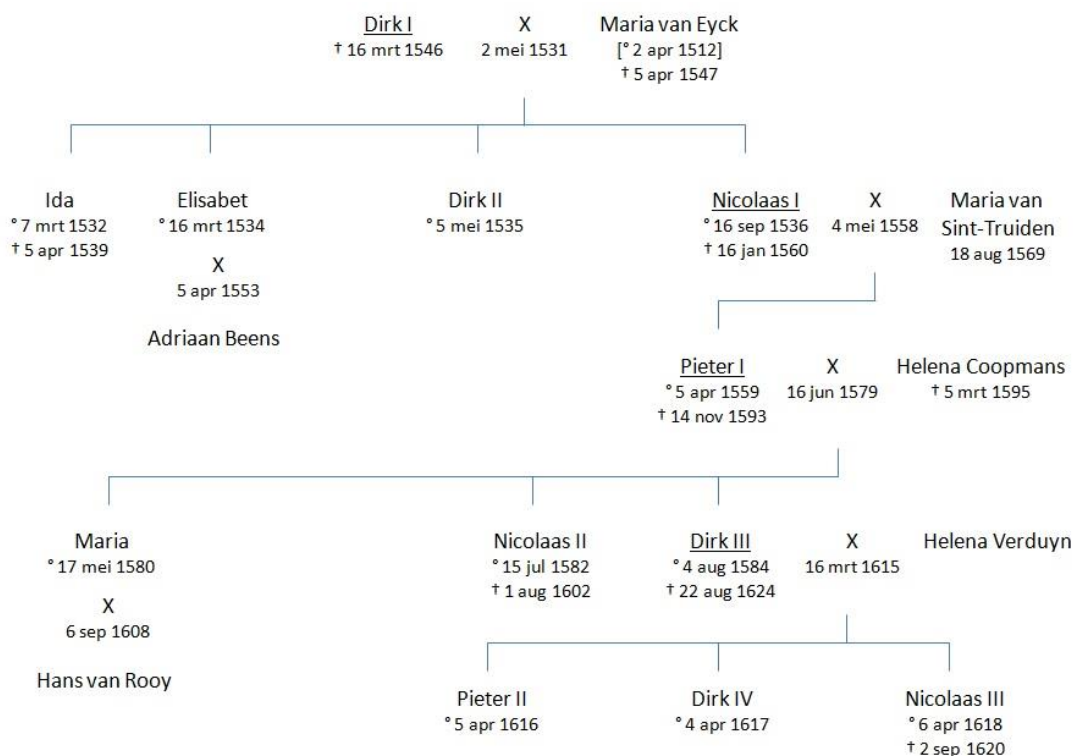

Fig. 2: Schematisch overzicht van de informatie over de mannelijke afstammelingen, genealogische aantekeningen Kopenhagen, Kongelige Bibliotek, Thott 70 fol., f. 193v

Informatie uit overzicht	Af te leiden informatie
<p><u>Dirk I</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • geboren: > 1514 • gestorven: 1546 (16 maart) • getrouwd met Maria van Eyck († 5 april 1547) op 2 mei 1531 in Antwerpen • kinderen: <i>Ida</i> (1532-1539), <i>Elisabet</i> (1534-?), <i>Dirk II</i> (1535-?), <i>Nicolaas I</i> (1536-1560) • beroep: ‘seresien tot Breda’ • woning: Maastricht? – Antwerpen – Breda 	<ul style="list-style-type: none"> • leeftijd: > 32
<p><u>Dirk II</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • geboren: 1535 (5 mei) • gestorven: na 1548 (nooit meer teruggekeerd) 	<ul style="list-style-type: none"> • leeftijd: > 13? • 10 jaar oud als zijn vader overlijdt • 11 jaar oud als zijn moeder overlijdt
<p><u>Nicolaas I</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • geboren: 1536 (16 september) • gestorven: 1560 (16 januari) • getrouwd met Maria van Sint-Truiden († 18 augustus 1569) op 4 mei 1558 in Antwerpen • kinderen: <i>Pieter I</i> (1559-1593) • beroep: ‘sersijn tot Breda’ • woning: Antwerpen – Breda? 	<ul style="list-style-type: none"> • leeftijd: 23 • 9 jaar oud als zijn vader overlijdt • 10 jaar oud als zijn moeder overlijdt
<p><u>Pieter I</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • geboren: 1559 (5 april) • gestorven: 1593 (14 november) • getrouwd met Helena Coopmans uit Sint-Truiden († 5 maart 1595) op 16 juni 1579 • kinderen: <i>Maria</i> (1580-?), <i>Nicolaas II</i> (1582- 	<ul style="list-style-type: none"> • leeftijd: 34 • 0 jaar oud als zijn vader overlijdt • 10 jaar oud als zijn moeder overlijdt

<ul style="list-style-type: none"> • 1602), <i>Dirk III</i> (1584-1624) • beroep: ‘sersijn tot Breda’ • woning: Antwerpen – Breda? 	
Nicolaas II <ul style="list-style-type: none"> • geboren: 1582 (15 juli) • gestorven: 1602 (1 augustus) • beroep: ‘crijsman ten dijnste vande staeten van Hollant’ 	<ul style="list-style-type: none"> • leeftijd: 20 • 11 jaar oud als zijn vader overlijdt • 12 jaar oud als zijn moeder overlijdt
Dirk III <ul style="list-style-type: none"> • geboren: 1584 (4 augustus) • gestorven: 1624 (22 augustus) • getrouwd met Helena Verduyn uit Loon op Zand († ?) op 16 maart 1615 • kinderen: <i>Pieter II</i> (1616-?), <i>Dirk IV</i> (1617-?), Nicolaas III (1618-1620) • beroep: ‘krijgsman ten dienste van de staten van Hollant ende was een rostuijser tot Breda’ • woning: Breda 	<ul style="list-style-type: none"> • leeftijd: 40 • 9 jaar oud als zijn vader overlijdt
Pieter II <ul style="list-style-type: none"> • geboren: 1616 (5 april) 	<ul style="list-style-type: none"> • 8 jaar oud als zijn vader overlijdt
Dirk IV <ul style="list-style-type: none"> • geboren: 1617 (4 april) 	<ul style="list-style-type: none"> • 7 jaar oud als zijn vader overlijdt

Vier mannelijke telgen uit het geslacht Duysters voegen aan dit overzicht informatie toe in de eerste persoon (met ‘ik’ of ‘mijn’): Dirk I, zijn zoon Nicolaas I, diens zoon Pieter I en, ten slotte, zijn zoon Dirk III. Hieruit blijkt dat het handschrift van vader op zoon werd overgeërfd. De vaders overleden echter vaak al op jonge leeftijd (fig. 2). Ze werden slechts 23 tot 40 jaar oud, maar hadden altijd al wel (jonge) kinderen. Pieter I, het enige kind van Nicolaas I, was zelfs nog geen jaar oud toen zijn vader overleed. Bovendien blijkt dat het niet altijd de oudste zoon is die een notitie in het handschrift toevoegt. Dirk II en Nicolaas II hebben geen persoonlijke informatie achtergelaten. Dirk II, de oudste zoon van Dirk I, verliet het ouderlijk huis – slechts 13 jaar oud – twee jaar na het overlijden van zijn vader, waarna nooit meer iets van hem werd vernomen. De zonen van Pieter I – Nicolaas II en Dirk III – waren respectievelijk elf en negen jaar oud toen hun vader overleed, maar ook Nicolaas II overleed al jong (op twintigjarige leeftijd). Aangezien hij nog ongehuwd en kinderloos was, had hij nog niets in het handschrift toe hoeven voegen. Kortom, de overerving ging van vader op oudste, nog levende/aanwezige zoon.

Aangezien de erfgenamen vaak jong waren, duurde het soms jaren voordat ze zelf goed genoeg hadden leren schrijven. Sommige aantekeningen moeten dus door een ‘beheerder’ zijn geschreven, bijvoorbeeld de notitie over het overlijden van Nicolaas I in 1560 toen zijn zoon (Pieter I) slechts 1 jaar oud was. In de meeste gevallen komt de moeder niet in aanmerking als beheerder, omdat zij vaak al snel na haar man overlijdt en het overlijden van de moeders wordt door geen van de vier bezitters van het handschrift in de eerste persoon vermeld. Maar als het onzeker is wie in de tussenliggende periodes de toevoegingen deed, hoe zeker is het dan dat de ‘handen’ die we zien in het overzicht toebehoren aan de vier bezitters? Zou het kunnen dat alle informatie door iemand anders is toegevoegd op verzoek van de eigenaars? Het handschrift geeft hierover geen uitsluitel.

De genealogische aantekeningen leren ons nog meer over de familie Duysters. Dirk I, Nicolaas I en Pieter I blijken alle drie ‘sersijn’ of chirurgijn in Breda te zijn geweest.¹² De zonen van Pieter I daarentegen blijken te breken met deze traditie en waren beide ‘crijsman voor de staten van Hollant’.¹³

¹² Volgens het Woordenboek der Nederlandse Taal (WNT) is een ‘surgijn’ een verbastering van ‘chirurgijn’, die in dialecten – ten tijden van het samenstellen van het WNT – nog voorkwam: ‘surzijn’, ‘serzijn’ en ‘sirzijn’ in West-Vlaanderen, ‘suurzijn’ in Zuidoost-Vlaanderen, ‘surezijn’ in het Noordnederlands en ‘surrezijn’ in het Antwerps. WNT geraadpleegd via de website van de Geïntegreerde Taalbank (gtb.inl.nl/search/) op 5 maart 2020. De spelling ‘sersijn’ ben ik alleen tegengekomen in Potjer 2002.

¹³ Volgens het WNT is een ‘krijgsman’ iemand die zich aan den krijg wijdt, een militair en een ‘rostuiser’ een paardenhandelaar of een paardenkoper (of iemand die in de paardenhandel bedriegt).

Nicolaas II en zijn broer Dirk III dienden dus als soldaten in dienst van het Staatse leger. Dirk was bovendien ook ‘rostuysjer’ of paardenhandelaar in Breda.¹⁴

De periode waarin we deze familie kunnen volgen, valt samen met de turbulente gebeurtenissen die de Lage Landen tijdens de godsdienstoorlogen teisterden. Dirk I maakte in 1515 de Blijde Intrede van keizer Karel V in Antwerpen mee, zijn nageslacht zag de stad veranderen en pendelde tussen de wereldhaven, die steeds meer protestanten aantrok, en het noordelijker gelegen Breda. De Beeldenstorm (1566), de Spaanse furie (1576), de val van Antwerpen (1585) en de inname van Breda door de Staatse troepen (in 1590, via het bekende turfschip) hebben ze meegemaakt, of de verhalen erover moeten hen snel bereikt hebben.

De broers Nicolaas II en Dirk III vochten mee in de Tachtigjarige Oorlog aan Staatse zijde, wat waarschijnlijk betekent dat zij protestants waren. Gezien de datum waarop hij is overleden, is het zelfs niet uitgesloten dat Nicolaas II tijdens krijgshandelingen gestorven is. Hij stierf op twintigjarige leeftijd in 1602, zeven jaar voor het Twaalfjarig Bestand. Zijn broer Dirk III overleed op veertigjarige leeftijd in 1624, drie jaar na het beëindigen ervan. Of Dirk III toen nog onder de wapenen was en of hij tijdens krijgshandelingen in overleden, is onbekend, maar in 1621 en 1623 was hij zeker nog in dienst van het Staatse leger, want dan duikt hij – voorlopig als enige Duysterstelg – in andere bronnen op.¹⁵ In het Stadsarchief van Breda treffen we Dirk III dan aan in de vestbrieven van 1621 en 1623. Dirk is op dat moment korporaal in het garnizoen te Breda, onder de compagnie van ritmeester Waegeman. Op 10 mei 1621 verstrekt hij een lening aan zijn collega, ruiter Hendrick Marten Peeter Vingerhoetssone, met een som van 350 Rijns gulden (een flink bedrag in die tijd). De akte van 8 augustus 1623 gaat over de afwikkeling van deze lening.¹⁶

Dirk III vinden we ook terug in de begraafposten van het Stadsarchief te Breda. Op 17 augustus 1620 moet hij een niet bij naam genoemd kind laten begraven ‘met overluiden ende baercleet’.¹⁷ Het zou om Dirks zoon Nicolaas III kunnen gaan, die in dat jaar overleed, al gebeurde dat volgens het Kopenhaagse handschrift pas op 2 september. We kunnen alleen gissen: klopt een van de data niet, of betreft het hier een ander kind (een dochter?) dat nog niet in het handschrift was toegevoegd?¹⁸

Het is niet veel, maar één van de Duysters was dus een niet-onbemiddelde korporaal in het Staatse leger. De familie lijkt dus op dat moment een zekere status en bijbehorend vermogen te hebben gehad. Misschien was dat ook al zo bij de voorgaande generaties en is het verluchte handschrift een teken van de rijkdom die de familie vroeger bezat. Voorlopig blijven dit echter speculaties.

Ook over de omgang met het handschrift door de Duysters kunnen we niet veel uitspraken doen. Gebruikssporen die aantonen dat de tekst ooit gelezen werd ontbreken immers volledig: geen opmerkingen of tekenjes in de marges, geen onderstrepingen. Het is zelfs de vraag of ze het handschrift met het voor hen ouderwets ogende schrift wel gelezen hebben. En hoe verhielden ze zich tot de middeleeuwse christelijke leer die het bevatte? Van Nicolaas II en Dirk III, die in Staatse dienst waren, mogen we aannemen dat ze protestants waren. Wat vonden ze van zo’n ‘katholiek’ boek dat het nut van de biecht en goede werken benadrukte om in het hiernamaals toegelaten te worden?

¹⁴ Volgens het WNT is een ‘rostuysjer’ een paardenhandelaar of een paardenkoper (of iemand die in de paardenhandel bedriegt).

¹⁵ Via de website van het Nationaal Archief van Nederland (www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/zoekhulpen/het-staatse-leger-militairen-voor-1795) heb ik Nicolaas II en Dirk III niet kunnen terugvinden (website: 5 maart 2020). Mijn resultaten werden bevestigd door Maarten van Bourgondiën van het CBG | Centrum voor familiegeschiedenis (e-mail: 10 juni 2020). In Antwerpen heb ik gezocht in de *Antwerpse poortersboeken*, de certificatieboeken, parochieregisters, procesdossiers en in de weeskamer. Met dank aan Guido Marnef die mij wegwijs heeft gemaakt in dit archief.

¹⁶ Met dank aan Harold Wessels (e-mail: 22 januari 2008), die mij op deze en volgende vindplaatsen in het Bredase Stadsarchief heeft gewezen. Breda, Stadsarchief, Vestbrieven 1621, Schepenbank Breda 1499-1811, inventarisnummer 520, blad 58r en inventarisnummer 522, blad 85r.

¹⁷ Breda, Stadsarchief, Begraafposten in de rekeningen van de Grote Kerk 1620-1621, archiefnummer HKV, Hervormde Gemeente Breda Kerkvoogdij, inventarisnummer 29, f. 17v.

¹⁸ In de Bredase archieven komt overigens ook een Henricus Duysters voor, die in februari 1632 met zijn vrouw Joanna Janssen een dochter Arnolda laat dopen. De kans dat Henricus dezelfde persoon is als Dirk IV in het handschrift is niet groot, omdat Dirk op het moment van deze geboorte nog maar 15 jaar is (Breda, Stadsarchief, Dopen rk Brugstraat 1626-1634, archiefnummer CB, Collectie DTB Breda, inventarisnummer 3, f. 186).

Anderzijds bevat de inhoud toch niet veel hete hangijzers waaraan de protestanten zich stoorden, zoals de transsubstantiatie, heiligenverering en aflaten. Het is vooral een praktisch boek over hoe je een goed christen moet zijn.

Naast de genealogische aantekeningen zijn er toch enkele aanwijzingen dat het handschrift door zijn eigenaars werd gekoesterd. Om te beginnen is in de zestiende eeuw de boekband vernieuwd. De nieuwe bruine leren band op houten platten, voorzien van twee sloten, werd versierd volgens de toen geldende decoratieve mode: met rolstempels. Bij deze herbinding zijn ook de folia opnieuw gelijkgesneden. Dit resulteerde aan de kopzijde van het boekblok in het verlies van een randje verluchting op de eerste bladzijde (f. 2r). Waarschijnlijk in de zeventiende eeuw werd, vervolgens, op de onbeschreven laatste bladzijde van het eerste blok (f. 99v) een fantasiewapenschild aangebracht met zilveren verf.¹⁹ Dit wapenschild, voorzien van een helm, bevat drie keer de letter *D* (afb. 2). Ook op de versozijde van het verwijderde eerste blad van de codex (f. 1v) blijkt een ‘tekening’ met zilveren verf te hebben gestaan, want we vinden daarvan afdrukken binnen de schriftspiegel van f. 2r. Wat er afgebeeld was is echter niet meer te reconstrueren. Daarnaast treffen we op drie plaatsen in het handschrift een kleine toevoeging aan na het einde van een onderdeel van de tekst: op f. 6ra onder de biechtspiegel, op f. 99rb na het Paasverhaal en op f. 193rb na de laatste preek in de bundel is met zwarte inkt ‘d d d 1370’ geschreven.²⁰ Deze inkt is zwarter dan de inkt waarin de tekst van *Een nuttelijc boec* is gekopieerd en aangebracht door een latere hand, die gebruik maakte van Arabische cijfers (afb. 3). De ‘D D D’ in het wapen en de ‘d d d’ onder de teksten zijn mogelijk een verwijzing naar de naam ‘Duysters’.²¹ Tot slot werden met grijze inkt op subtiele wijze ‘anno 1370’ of ‘1370’ verstoppt in het penwerk van zeker zestien initialen (afb. 4).²² Met dezelfde inkt is ook af en toe een bloemetje bijgetekend.

Was de datering ‘1370’ willekeurig gekozen, of had ze, zoals het veelvuldig voorkomen ervan doet vermoeden, een speciale betekenis voor de familie? Hoe het ook zij, alle toevoegingen vormen een indicatie dat het handschrift voor het geslacht Duysters belangrijk was. Toch verliet het handschrift uiteindelijk de familie. Hoe lang het na 1624 nog in de familie is gebleven, is onduidelijk. Ruim honderd jaar lang zijn we het zicht erop kwijt en op een bepaald moment heeft een latere bezitter zelfs geprobeerd de bezitterskenmerken van de familie Duysters uit het handschrift te verwijderen. Deze eigenaar deed dat met zorg: alleen blad 1 werd verwijderd en de genealogische aantekeningen op f. 194r werden geradeerd, zodat er geen tekstverlies optrad in *Een nuttelijc boec*.

De codex duikt pas weer op in 1753 wanneer de nalatenschap van Simon Emtinck, rechtsgeleerde en heer van Noordwijkerhout, wordt geveild:

¹⁹ In de notities van Willem De Vreese over dit handschrift, bewaard in de BNM in Leiden, wordt opgemerkt: ‘(Waarschijnlijk) een fantastisch wapen.’ Dat het een fantasiewapenschild betreft, wordt beaamd door de in juni 2020 overleden heraldicus Hans Nagtegaal (e-mail: 30 september 2019): ‘Dit is een fantasie wapen getekend door iemand die geen enkele kennis had van de heraldiek. (...) Letters zijn absoluut verboden in schilden.’ Dit ‘accoladeschild’ kan gedateerd worden in de zeventiende eeuw (Nagtegaal) of misschien zelfs in de late zestiende eeuw (Luc Duerloo, voorzitter Vlaamse Heraldische Raad – e-mail: 18 oktober 2019).

²⁰ In de BNM worden de beschrijvingen van Willem De Vreese en Gerard Lieftinck van dit handschrift bewaard. Lieftinck over de antedatering: ‘De Dirken Duyster hebben hun handschrift nog eens mooi oud willen maken!’ De Vreese: ‘later bijgevoegd’ en ‘waarschijnlijk apocrief’.

²¹ Gerrit Zielemans vermoedde dat *d d d* voor *dominica dies duodecimus* stond, zondag 6 januari, de twaalfde dag na Eerste Kerstdag (en die dag viel in 1370 inderdaad op een zondag) (Zielemans 1978, 67-68). Kees Schepers wees me op de volgende Latijnse formules, die met *d d d* afgekort kunnen worden: *dono dedit dedicavit, deo donum dedit in dat, dicat, dedicat* (e-mail: 2 september 2010). Ook op de eerste pagina van de editie van *Tafel van den kersten ghelove* van Dirc van Delft door L.M.Fr. Daniëls komt de afkorting ‘d.d.d.’ voor in een opdracht (Daniëls 1939, dl. 1, 1). Dat de *d d d* in het handschrift een Latijnse afkorting betreft, is niet uit te sluiten, maar gezien het profiel van de ons bekende leden van de familie Duysters lijkt dat minder voor de hand liggend.

²² Op de volgende plaatsen heb ik tekst in het penwerk rond en in de initiaal aangetroffen: f. 27va (2x), 31ra, 57ra, 58ra, 63va, 66rb, 86vb, 103rb, 107va, 127va, 135rb, 146va, 149vb, 171rb, 184va en 187vb. Ook Dorine Proske-van Heerdt heeft deze toevoegingen opgemerkt (Proske-van Heerdt 1991, 248 nt. 19).

- 285 Sermoenen ende glosen over die Evangelien &c. geschreven op parquement in 't jaer 1370. ende met gout en couleuren verciert.²³

Wie het handschrift kocht op de veiling is onbekend, maar de kans is groot dat het vanaf dat moment in bezit kwam van Otto Thott (1703-1785), een verzamelaar die bij zijn overlijden 4000 handschriften naliet aan de Kongelige Bibliotek in Kopenhagen (waaronder een groot aantal dat uitbundig verlucht was).²⁴ In de catalogus van deze collectie wordt het handschrift als volgt omschreven:

- 70 *Sermones Dominicales, idiomate Germaniae inferioris; praemissis variis de decem praeceptis, septem sacramentis, septem donis spiritus sancti, septem virtutibus etc. Codex membranae. eleganter scriptus rubris miniatis et litteris initialibus, variis coloribus et auro splendidis, ornatus. Sub finem legitur: benedictum sit dulce nomen Jesu Christi et nomen gloriosissimae virginis Mariae matris ejus, 1370.*²⁵

De geschiedenis van het hier besproken exemplaar van *Een nuttelijc boec den kerstenen menschen*, dat nu bewaard wordt onder het signatuur Thott 70 fol. In de Kopenhaagse Kongelige Bibliotek, laat zich niet gemakkelijk ontrafelen, maar beetje bij beetje komen we verder. De stamboom van de familie Duysters werpt in ieder geval al wat extra licht in de duisternis.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR:

- Aa, A. J. van der, *Biographisch woordenboek der Nederlanden*, 21 dln. (Haarlem: Van Brederode, 1852-1878).
 Anrooij, Wim van, 'Nieuwe biographica over Willem de Biechtvader', in *Ons Geestelijk Erf* 69 (1995), 47-52.
Antwerpse poortersboeken, 6 dln. (Antwerpen: Stadsarchief, 1978).
Bibliotheca Emtinckiana sive catalogus librorum in omni facultate & scientiarum genere. Pars prima (Amsterdam: Schouten, 1753).
Catalogi Bibliothecae Thottianae. Tomus septimus. Libros cum ab inventa typographia ad annum MDXXX excusos tum manuscriptos continens (Kopenhagen: Fopp, 1795).
 Daniëls, L. M. Fr., *Meester Dirc van Delft, O.P. Tafel van den kersten ghelove naar de handschriften uitgegeven, ingeleid en van aantekeningen voorzien* (Antwerpen/Nijmegen-Utrecht: Centrale Boekhandel Neerlandia/Dekker & Van de Vegt, 1939).
 Deschamps, Jan & Herman Mulder, *Inventaris van de Middelnederlandse fragmenten van de Koninklijke Bibliotheek van België*, 15 delen (Brussel: Koninklijke Bibliotheek van België, 1998-2013).
 Ermens, Daniël, 'Een nuttelijc boec den kerstenen menschen (ca. 1400). Heilsgeschiedenis voor beginners', in Kees Schepers & Frans Hendrickx (red.), *De letter levend maken. Opstellen aangeboden aan Guido de Baere bij zijn zeventigste verjaardag* (Leuven: Peeters, 2010), 265-284.
 Gumbert, J. P., *Codicologische eenheden – een opzet voor een terminologie* (Amsterdam: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, 2004).
 Jacobs, Antoine, 'Omtrent Willem van 's-Gravensande alias Willem de Biechtvader', in *Spiegel der Letteren* 55 (2013), 77-86.
 Mertens, Thom, 'De Middelnederlandse preek. Een voorbarige synthese', in Thom Mertens, Patricia Stoop & Christoph Burger (red.), *De Middelnederlandse preek* (Hilversum: Verloren, 2009), 9-66.
 Petersen, Erik (red.), *Living words & luminous pictures. Medieval book culture in Denmark. Catalogue* (Kopenhagen: Kongelige Bibliotek, 1999).
 Potjer, Menno, 'De armensnijder, de berrebier en de sersijn; Vaste dienaren en meesters bij de Arnhemse diaconie in de zeventiende en achttiende eeuw', in *Arnhem de Genoeglijkste* (maart 2002), 30-44.
 Proske-van Heerdt, Dorine, 'The Dirc van Delft-style: structure and chronology', in Koert van der Horst en Johann-Christian Klamt (red.), *Masters and miniatures: proceedings of the congress on medieval manuscript illumination in the northern Netherlands (Utrecht, 10-13 December 1989)* (Doonspijk: Davaco, 1991), 245-254.

²³ Cat. Emtinck, 32 (nr. 285). De verwijzing naar deze catalogus is alleen te vinden in de BNM. Bovendien is het niet honderd procent zeker dat het hier om het Kopenhaagse handschrift gaat. Voor informatie over Emtinck, zie Van der Aa 1859, dl. 5, 137.

²⁴ Petersen 1999, 82.

²⁵ Cat. Thott, 279 (nr. fol. 70). De Latijnse slotformule is niet volledig. In het handschrift staat: 'Benedictum sit dulce nomen [domini] J[h]esu Christi et nomen gloriosissimae virginis Mariae matris ejus [in eternum et ultra], [ddd] 1370.'

- Repertorium van Middelnederlandse preken in handschriften tot en met 1550*, 7 delen (Leuven: Peeters, 2003 en 2008), onder redactie van Maria Sherwood-Smith & Patricia Stoop (dl. I-III, 2003) en Daniël Ermens & Willemien van Dijk (dl. IV-VII, 2008).
- Sherwood-Smith, Maria, 'Vasten en Vraatzucht in preken voor leken: de lessen van de epistel- en evangeliëpreken (ca.1396)', in *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 29 (2003), 455-466.
- Sherwood-Smith, Maria, 'Hofmoraliteit in het *Nuttelijc Boec den Kerstenen Menschen* van Willem de Biechtvader', in T. Mertens, P. Stoop en C. Burger (red.), *De Middelnederlandse preek* (Hilversum: Verloren, 2009), 91-102.
- Van der Aa, A. J., *Biographisch woordenboek der Nederlanden*, 21 dln. (Haarlem: Van Brederode, 1852-1878).
- Van Anrooij, Wim, 'Nieuwe biographica over Willem de Biechtvader', in *Ons Geestelijk Erf* 69 (1995), 47-52.
- Warnar, Geert, 'Het *Nuttelijc Boec* en het Hollandse hof. Over het ontstaansmilieu van een laatmiddeleeuwse prekenbundel', in *Spektator* 18 (1988-1989), 290-304.
- Zieleman, G.C., *Middelnederlandse epistel- en evangeliëpreken* (Leiden: Brill, 1978).

ABSTRACT

Manuscript Copenhagen, Kongelige Bibliotek, Thott 70 fol. contains the Middle Dutch catechetical sermon cycle *Een nuttelijc boec den kerstenen menschen* (*A useful book for Christians*), a famous text in the fifteenth century. The Duysters family, which owed this manuscript in the sixteenth and seventeenth century, added genealogical information about their family on the last leaf of the manuscript. Thanks to these inscriptions, we can trace the bequeathal of the manuscript from father to son for over a century. Although we know that this was a family of 'surgeons' and soldiers, none of its members except the final owner of the manuscript have hitherto surfaced in the archives of Breda and Antwerp

Adres van de auteur : Daniël Ermens, Ruusbroecgenootschap, Universiteit Antwerpen, Prinsstraat 13, B-2000 Antwerpen (daniel.ermens@uantwerpen.be)